

Layihənin istiqaməti:
"İctimai və dövlət maraqlarının müdafiəsi"

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi və diplomatiya tarixində böyük rol oynamış Behbud ağa Şahtaxtinski Azərbaycanın əzəli torpaqlarının, ilk növbədə Naxçıvan diyarının xalqımıza məxsus olmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Qars müqaviləsinin bağlanmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

1920-1921-ci illərdə Türkiyə Qafqazda öz nüfuz dairəsini yüksəltmək, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları ilə problemlərini, xüsusən də ərazi məsələlərini həll etmək üçün ikitərəfli müqavilələr bağlamağa çalışırdı. Lakin Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasət və həmin respublikalar üzərində təzyiq və təsiri buna imkan vermirdi. Bu hal Türkiyə - Azərbaycan münasibətlərində də müəyyən qədər özünü göstərirdi.

Rusiya isə Qafqazda Türkiyənin nüfuzunun güclənməsinin qarşısını almaq üçün vahid müqavilə bağlamağı təklif edirdi.

Nəticədə 1921-ci il mayın 7-də Cənubi Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin iclası keçirilmişdi. İclasda S.Orconikidze, B.Leqrان, M.Hüseynov və B.Şahtaxtinski iştirak etmişdi. Müzakirələr nəticəsində Türkiyə ilə keçiriləcək konfransda üç Cənubi Qafqaz respublikasının bir tərəf kimi birlikdə vahid müqavilə imzalaması barədə təklif irəli sürəcəkləri haqqında qərar qəbul edildi. Qərara görə, keçiriləcək danışıqların və imzalanacaq müqavilələrin əsasını 1921-ci il 16 mart tarixli Rusiya-Türkiyə müqaviləsi təşkil etməli idi.

Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsinin maddə və şərtlərini daha da konkretləşdirmək və müəyyən mənada tamamlamaq, bununla həm də onu reallaşdırmaq, yəni Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı həll olunmamış məsələləri nizama salmaq məqsədilə yeni konfrans çağırmaq lazım gəldi. Bu konfransın çağırılması ilə bağlı Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında diplomatik yazışmalar getdi və notalar mübadiləsi oldu.

Bu diplomatik yazışmalarda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bir sıra məqamları - "rəsmi Moskvanın siyasətinin yedəyində gedən Azərbaycan rəhbərliyinin əksər hallarda Türkiyəyə arxa çevirməsi, özünün regiondakı müəyyən maraqlarını təmin etməyə çalışan Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, xüsusilə də Naxçıvan və s. ərazilərlə bağlı rahatsızlığı diqqəti cəlb edirdi".

Uzun sürən müzakirədən sonra konfransın Qarsda keçirilməsi razılaşdırıldı. AK(b)P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı B.Şahtaxtinski Azərbaycan SSR-in Qars konfransında nümayəndəsi təyin olundu. 26 avqust 1921-ci ildə AKP MK Siyasi Bürosu qərar çıxardı ki, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin imzalanması üçün ASSR-in nümayəndəsi kimi B.Şahtaxtinski göndərsin.

Sentyabrın 21-də M.Hüseynov Türkiyə xarici işlər naziri Y.Kamal bəy, Er-

Qars müqaviləsi – 95

Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi

Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir

ermənistan xalq xarici işlər komissarı A.Mravyana teleqram vuraraq sentyabrın 26-da Qarsda Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında konfransın açmaq barədə onların istəklərinə müsbət cavab verdi və B.Şahtaxtinskiyə fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə təyin edildiyini bildirdi.

Müqavilənin hazırlanması, razılaşdırılması və imzalanması prosesində Naxçıvan bölgəsinin mənafeyini konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in XKS Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etmişdi. Qars müqaviləsi 1921-ci il sentyabrın 26-sı ilə oktyabrın 13-ü arasında aparılan danışıqlar nəticəsində həmin gün saat 14-də imzalanmışdır. Müqavilə 20 maddə və 3 əlavədən ibarətdir.

Konfransda Türkiyə tərəfindən BMM deputatı, Şərqi cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşa, Buldur millət vəkili Vəli bəy, ictimai işlər üzrə sabiq nazir

respublikalarının müstəqil olduqlarını bildirir. Ona görə də biz onların hər biri ilə müstəqil dövlətlər kimi ayrıca müqavilə bağlamaq istəyirik. Bu barədə bizə Kamal paşa göstəriş vermişdir.

Mübahisələrə B.Şahtaxtinski də qoşulmuş, Rusiya nümayəndəsinin mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmişdi. B.Şahtaxtinski vahid müqavilənin bağlanmasının Cənubi Qafqaz respublikaları və Türkiyə üçün qarşılıqlı faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb etdiyini söyləmişdi.

B.Şahtaxtinski bildirmişdir ki, "beynəlmiləl birlik, xalqımızın dostlaşması siyasəti bizdən tələb edir ki, Zaqafqaziya respublikaları Türkiyə dövləti ilə müqavilə bağlasınlar". O, çıxışının sonunda demişdi: "Vahid müqavilə imzalanması Cənubi Qafqaz respublikaları üçün məqsəduyğundur; bu respublikalar artıq iqtisadi-siyasi və hərbi cəhətdən birləşmişlər. Vahid müqavilə bizim ümumi düşmənimizə qarşı mübarizədə Türkiyə üçün də faydalıdır. ... mən Azərbaycan Respublikası adından müqavilənin vahid olmasını və bu müqavilədə hər bir respublikaya aid ayrıca fəsilərin olmamasını təklif edirəm".

Yalnız B.Şahtaxtinskiyə çıxışından sonra Kazım Qarabəkir Paşa öz fikrindən daşınmış və 30 sentyabr tarixli iclasda bir ümumi müqavilənin imzalanmasına razılıq vermişdi. B.Şahtaxtinski M.Hüseynova teleqram vuraraq konfransın işinin normal getdiyini bildirmişdi.

Qars müqaviləsinin I əlavəsində Türkiyənin şimal-şərqi sərhədi Rusiya baş qərargahının xəritəsinə uyğun; II əlavədə: 1. Arpaçay zonası; 2. Araz zonası və III əlavədə isə Naxçıvan ərazisi verilmişdi. Müqavilənin I maddəsində qeyd edilir ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti və Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri razılığa gələn tərəflərin ərazisinin tərkibinə daxil olan ərazilərdə əvvəllər öz suveren hüquqlarını həyata keçirən dövlətlər arasında bağlanmış yuxarıda göstərilən ərazilərə aidiyyəti olan müqavilələr ləğv olunmuş və öz qüvvəsini itirmiş hesab edilir: bu maddə 16 mart 1921-ci ildə Moskvada bağlanmış Türkiyə-Rusiya müqaviləsinə şamil edilmir".

İkinci maddədə isə deyilir: "Razılığa gələn tərəflər onlardan hər hansı birinə zorla qəbul edilən hər hansı bir sülh müqaviləsinə və ya digər beynəlxalq aktı tanımağa razılaşırlar".

Əslində Türkiyə konfrans müqavilənin onun diplomatları tərəfindən hazırlanmış layihəsini təqdim etmişdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının Türkiyə hökumətinə verdikləri Memorandumda isə bir sıra məsələlərlə yanaşı, "sərhədlərin Ermənistanın xeyrinə bəzi düzəlişləri ilə Azərbaycan SSR nəzdində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması"nın müzakirəsi təklif olunurdu. Bu təklif dəfələrlə B.Şahtaxtinski tərəfindən verilmiş və hələ Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri bu konfransdakı - Tiflisdə Naxçıvan məsələsinə müzakirə edərək razılı-

■ Fizuli İbrahimzadə
Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyasının Humanitar fənlər kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Muxtar bəy və Türkiyənin Azərbaycanda nümayəndəsi Məmməd Şövkət bəy, Ermənistan tərəfdən xarici işlər komissarı Askınaz Mravyan, daxili işlər komissarı Poqos Maqinzyan, Azərbaycan xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı Behbud Şahtaxtinski, Gürcüstan tərəfdən RSFSR-in Latviya respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Yakov Qanetski iştirak edirdi.

18 gün davam edən və altı dəfə işinə fasilə verilən Qars konfransının materiallarının təhlili göstərir ki, danışıqlar çox gərgin və prinsipial şəraitdə keçmiş, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etmişdilər. Konfransda Türkiyə yenə də onunla Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalanmasına dair mövqeyini təkrarlarsa da, danışıqlarda vasitəçi rolunda iştirak edən Rusiya və əks tərəflər buna razı olmamışdılar. Kazım Qarabəkir Paşa türk diplomatiyasının mövqeyini belə əsaslandırır ki, Moskva sovet hökuməti Cənubi Qafqaz

ğa gəlmişdilər.

Uzun sürən mübahisə və müzakirələrdən sonra 1921-ci il oktyabrın 13-də Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri bir tərəfdən, Türkiyə BMM hökuməti isə digər tərəfdən, RSFSR hökumətinin iştirakı ilə Qars müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü Əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Qeyd olunan maddədə yazılırdı: "Türkiyə hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri razılıqlar ki, indiki müqavilənin III Əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir".

Qeyd etmək lazımdır ki, Moskva müqaviləsinin Naxçıvanla əlaqədar III maddəsi ilə müqayisədə, Qars müqaviləsinin V maddəsi daha dürüst və konkretir.

"Naxçıvanın ərazisi" başlıqlı 3-cü Əlavədə bölgənin sərhədləri bu coğrafi hüdudlarda müəyyənləşdirilirdi: Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyası (o, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasına qalır), sonra düz xətlə Qərbi Daşburun dağı (3142) - oradan Şərqi Daşburun dağı (4108) - Cəhənnəmdərəsi çayını keçərək Bulağdan (Rövnə) cənubuna çatır, Bağırısax (Yağırsax) dağı (6607), yaxud 6578-ci yüksəkliyin suayrıcı xətti ilə davam edərək keçmiş İrəvan qəzasının inzibati sərhədlərini, oradan Şərur-Dərələyəz sərhəd xəttini izləyir, 6629-cu yüksəklikdən Gömrüldağa (6839, yaxud 6930) və oradan 3080-ci yüksəkliyə gəlir. Saydağ (7868) - Qurdqulaq (Kurt Kulaq) kəndi - Həməsür dağı (8160), 8022-ci yüksəklik - Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərq.

Davamı növbəti sayımızda

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.